

Міністерство освіти та науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«КОНЦЕПТИ АГЕНТНОСТІ В РЕАЛІСТСЬКИХ,
МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ І ОБ'ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНИХ СОЦІАЛЬНИХ
ОНТОЛОГІЯХ»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності
054 Соціологія
Попович Олексій Павлович

Наукова керівниця: Чушак Н. Я., старша
викладачка

Рецензентка: Осипчук А. Д.,
кандидатка соціологічних наук,
доцентка кафедри соціології НаУКМА

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТИ АГЕНТНОСТІ В КЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ	8
1.1. Структурний функціоналізм	9
1.2. Марксизм і структуралістський марксизм	11
1.3. Етнометодологія	14
1.4. Соціальний конструктивізм	15
РОЗДІЛ 2. АГЕНТНІСТЬ У РЕАЛІСТСЬКИХ, МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ І ОБ’ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНИХ СОЦІАЛЬНИХ ОНТОЛОГІЯХ	20
2.1. Бруно Латур і акторно-мережева теорія	21
2.1.1. Невизначеність елементів соціального	22
2.1.2. Актанти, медіатори і фігурації	23
2.1.3. Акторно-мережева каузальність	24
2.1.4. Плaska онтологія мереж	26
2.1.5. Агентність у акторно-мережевій теорії і можливі точки критики	27
2.2. Мануель Деланда і теорія асамбляжів	29
2.2.1. Інтеріорність і екстеріорність	30
2.2.2. Асамбляж: процеси і елементи	31
2.2.3. Каузальність асамбляжу	32
2.2.4. Мультирозмірні індивідуальні асамбляжі	33
2.3. Онतिकологія Леві Брайанта	35
2.3.1. Віртуальна структура вилучених об’єктів	36
2.3.2. Операційна закритість	38
2.4. Віталістичний матеріалізм Джейн Беннетт	40
2.4.1. Процесуальність і потік	41
2.4.2. Конфліктні асамбляжі	42
2.5. Агентний реалізм Карен Барад	43

2.5.1. Інтра-акції	44
2.5.2. Апарати	44
2.6. Реалістські, матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані онтології у соціологічних дослідженнях	46
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Концептуалізації і теоретизації проблеми відносин між структурою і агентністю, а також співвіднесеної, але окремої проблеми відносин між макрорівнем (часто ідентифікованим зі структурою), і мікрорівнем (часто ідентифікованим з агентністю) є “вічними” питаннями соціологічної думки. Класичні соціологічні теорії здебільшого надавали перевагу аналізу на одному з рівнів, що потребувало обґрунтування легітимності і, власне, агентності акторів, задіяних на цьому рівні соціального. Теоретики, що надавали перевагу широкомасштабному, глобальному аналізу соціальної дійсності наголошували на структурних аспектах, їх об’єктивності, тривалості і часто детермінуючому впливу на людей, котрі таким чином ставали майже “маріонетками” соціальної машинерії, набором соціальних ролей (Парсонс), чи дериватом класової структури (Маркс).

І навпаки, теоретики, котрі приділяли увагу повсякденним мікроінтеракціям, обґрунтовували агентність індивідів, їхню нередукованість до інституційних ролей чи економічної структури. Гарфінкель, аналізуючи кейс трансгендерної жінки Агнес, наголошував, що вона мала активно виробляти свій гендерний перформанс, а не відтворювати наявну роль. Теоретики мікрорівня приділяли менше уваги агентності макроструктур, в екстремальних випадках ігноруючи їх практично повністю, як в теоріях раціонального вибору (Delanda, 2006).

Соціальний конструктивізм, що став практично доміантною формою осмислення соціального світу в рамках багатьох дисциплін на довгий час, уявляв відносини між структурою і агентністю як діалектичні - суспільство формує індивідів, а індивіди формують суспільство (Бергер і Лукман, 1995). Водночас феноменологічні витoki конструктивістської онтології виявилися суголосними з постмодерністським акцентом на дискурсах і лінгвістичному конструюванні соціального, незважаючи на певні критичні розрізнення між феноменологічним і постструктуралістським розумінням значення (Derrida, J., & Spivak, G. C, 1998). Врешті, з одного боку, антиесенціалізм соціального конструктивізму і лінгвістичний

підхід постмодернізму призвели до блокування агентності матеріального. “Позначальники, значення, знаки, дискурси, норми і наративи вимушені нести тяжку ношу пояснення формування соціальної організації” – помічає Брайант (2011, с. 23). З іншого боку, соціологічна теорія сфокусувалася на прагненні “примирити” мікро і макрорівень, структуру і агентність, пов’язуючи їх діалектично і створюючи “середній” рівень. Концепти габітусу П’єра Бурдьє та структурації Ентоні Гідденса є найбільш відомими втіленнями цієї тенденції.

Однак, домінування лінгвістичного повороту згенерувало його кросдисциплінарну критику, основними напрямками котрої можна вважати реалізм, новий матеріалізм та об’єктно-орієнтовану онтологію. Ці критики мають досить різні інтелектуальні генеалогії, однак також і спільні риси.

Так, спільним місцем для всіх теоретиків і теоретикинь, що розглядалися в цій роботі, є наголос на агентності матеріальності і зсув мови та знаків з п’єдесталу основних конституюючих акторів соціального. Матеріальність не може розглядатися як символічна проекція (Latour, 2005). Це передбачає критику антропоцентризму, який є властивим як лінгвістичному конструктивізму, так і теоріям синтезу. Горальнік і Нельсон (2012) визначають антропоцентризм як етичне вірування, згідно з яким лише люди мають внутрішню цінність, а все інше (тварини, об’єкти) цінні лише своєю функціональністю для людини. Класичні соціологічні теорії і теорії синтезу знаходяться в антропоцентричних рамках, оскільки передбачають, що агентність (що прирівнюється до раціональності, креативності і т.д) належить лише людині, а матеріальність слугує лише фоном, ресурсом чи перешкодою для діяльності людини. Натомість в сучасних онтологіях матеріальність агентності більше не може розглядатися механістично і детерміновано відносно людського суб’єкта. Введення матеріальної агентності дозволяє переформулювати соціальну онтологію іншим чином, окрім діалектичного синтезу вже наявних бінарностей, котрі самі по собі під питання не ставляться. Не-антропоцентричний погляд є не лише етичною, а й прагматичною

рамкою: врахування різноманітності нелюдських агентностей може допомагати конструктивніше і ефективніше вибудувувати мікро - і макрополітики.

Однак реалістські, матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані теоретики, часто збігаючись у точках критики попередників, вельми по-різному розуміють альтернативу, і їхні концепції агентності і того, що можна називати структурою, різняться. Це різноманіття потребує актуалізації в українському соціологічному контексті, де навіть найдавніше розроблений, найбільш інституціалізований і поважний питома соціологічний підхід - акторно-мережева теорія Бруно Латура - залишається досить маргінальним. Що вже казати про інші реалістські розробки, як-то теорія асамбляжів Мануеля Деланди, чи нові матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані теорії, котрі артикулюються майже виключно в філософських колах. Відтак, саме розташування цих ідей на дисциплінарних кордонах і їхня недостатня артикульованість в українському соціологічному контексті засвідчують **актуальність** цієї роботи. "Слабкі зв'язки" забезпечують інновації, і це є функцією інтердисциплінарності. Переформулювання агентності, що пропонують ці теорії, може стати продуктивним для емпіричних соціологічних досліджень, що вже було показано теорією Латура (Latour, 1993, Мілосердов, 2020), і що, ймовірно, буде показано і іншими підходами в майбутньому.

Об'єкт: Реалістські, матеріалістичні і об'єктно орієнтовані соціальні онтології.

Предмет: Концепти агентності в реалістських, матеріалістичних і об'єктно орієнтованих соціальних онтологіях.

Мета: Порівняти концепти агентності в реалістських, матеріалістичних та об'єктно-орієнтованих соціальних онтологіях.

Завдання:

1. Типізувати підходи до концептуалізації агентності в класичних соціологічних теоріях.
2. Виокремити і порівняти концепти агентності в сучасних соціальних онтологіях.

3. Порівняти концепти асамбляжу, апарату, об'єкту та актор-мережі як моделей асоціації агентностей у сучасних соціальних онтологіях.

4. Виокремити можливі сфери емпіричних досліджень, базованих на концептах агентності з сучасних соціальних онтологій.

Оскільки дослідження є теоретичним, емпіричної бази не передбачалося.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТИ АГЕНТНОСТІ В КЛАСИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Формулювання проблеми структури і агентності саме в таких термінах – відносно нове явище, однак як ті концепти, котрі належать до більш «структурного» полюсу, так і ті, котрі можна віднести до більш «агентного», з'явилися в соціологічній думці значно раніше.

Задля формулювання загальної рамки, в якій розглядаються концепти агентності в цьому розділі, можна використати визначення структури і агентності, котрі пропонує Стоунс (2015). Ці поняття є загальними, і радше окреслюють спільне для багатьох теоретиків розуміння структури і агентності, аніж дають чітке визначення, властиве конкретній теоретичній рамці.

Стоунс зауважує, що під структурою в соціальних науках зазвичай розуміють більш фіксовані та довготривалі аспекти соціального ландшафту. Якщо використовувати функціоналістську метафору, структуру можна ототожнити зі скелетом організму чи фреймом будівлі в архітектурі. В цьому фреймі, цій рамці є можливою агентність, котра зазвичай розуміється як процесуальна і активна частина соціального ландшафту – щось схоже на різноманітність дій, що ведуться всередині певної будівлі. Важливо зазначити, що «структурними» чи «агентними» можуть маркуватися вельми різні соціальні феномени, однак в класичній теорії спільним залишається те, що структура позиціонується як фрейм, котрий обмежує свободу людини діяти як їй заманеться, себто, обмежує її агентність.

Мануель Деланда (2006) стверджує, що соціальну теорію можна поділити на декілька типів залежно від концептуалізації відносин структури і агентності – макроредукціонізм, мікроредукціонізм і мезоредукціонізм. Перший підхід передбачає бачення агентності як епіфеномену структури, другий - структури як епіфеномену агентності, третій - бачення середнього рівню, наприклад, праксису, як фундаменту водночас індивідуальної агентності і соціальної структури.

Розглянемо те, як концептуалізувалася агентність в двох підходах, котрі можна віднести до макроредукціонізму – функціоналізм та марксизм. Варто зазначити, що в рамках цієї роботи неможливо розглянути всі нюанси концептуалізацій агентності в рамках класичних соціологічних підходів, і це не ставиться за мету. У рамках цих підходів працювала велика кількість теоретиків, а інтерпретації класиків – Дюркгейма чи Маркса і зараз викликають багато дискусій. Відповідно, цей огляд слугує радше стартовою точкою, точкою відліку для розгляду концептів агентності в сучасних соціальних онтологіях.

1.1. Структурний функціоналізм

Еміль Дюркгайм, один з засновників соціології як дисципліни, прагнув довести тезу, згідно з якою суспільство не є сумою індивідів, їх бажань і агентностей, і має власну, структурну дієвість. В своїх роботах Дюркгайм розумів суспільство як організм, в якому кожна частина виконує певну функцію (Macdonis, 2011). Для функціоналістів загалом характерний наголос на макроперспективі, на тому, яким чином суспільні структури визначають поведінку індивідів, тяжіючи до рівноваги. Суспільні норми, цінності і паттерни поведінки є соціальними фактами, які індивіди засвоюють і відтворюють. Дюркгайм приділяв багато уваги необхідності соціальної єдності і соціальної інтеграції. Для нього відсутність соціальної інтеграції і соціальної регуляції призводила до негативних наслідків, зокрема підвищеного ризику суїциду.

Поняття аномії, стану, коли моральні стандарти, цінності і правила в суспільстві руйнуються (Macdonis, 2011, с. 93) і те, як воно розвивалося в різних текстах Дюркгейма, показує те, що для нього, незважаючи на зміни фокусу з мікрорівня на макрорівень, структура як фіксованість, довготривалість і стабільність соціальних взаємозв'язків була центральним поняттям. Фактично, неписаність індивіда як агента у балансуєчому нормативну структуру для Дюркгейма наближалася до смерті.

Маркс (1974) розглядає розвиток концепту аномії у Дюркгейма від «Division of Labor» до «Moral Education». В «Division of Labor» Дюркгайм розглядає аномію на мікрорівні – як «ненормальні форми», які можуть виникати там, де суспільний поділ праці в нормі мав би викликати органічну солідарність (Marks, с. 330). Дюркгайм стверджує, використовуючи органістичну метафору, що аномія виникає там, де «відносини між органами нерегульовані» (Marks, 1974, с. 330). Правила мали б врегульовувати функції, котрі виконують індивіди, і відсутність цих правил призводить до відсутності гармонії. У цілком мікросоціологічному дусі, Дюркгайм стверджує, що коли відносини не повторюються достатньо часто, кожен раз з'являються нові констеляції. Солідарні органи недостатньо і недовго контактують, що призводить до дестабілізації. «Економічна аномія» виникає тоді, коли індустріальні сили позбавляються регуляції (Marks, 1974, с. 332).

У «Суїциді» Дюркгайм стверджує, що найбільш інтегрованим суспільствам найменш загрожує підвищенні рівнів суїциду. Розглядаючи егоїстичний суїцид, він зауважує, що в неінтегрованих групах відсутня чи слабка моральна підтримка, «справді колективна активність» (Marks, 1974, с. 332). В цьому випадку соціальний контроль проявляється не стільки в регуляції і правилах, скільки у колективних соціальних зв'язках.

Пізніше Дюркгайм перейшов на макросоціологічний рівень, говорячи про аномію у всьому суспільстві, а не лише, скажімо, у певних сферах зайнятості, як це було у «Division of Labor». Але принцип не змінився – «недостатня присутність суспільства в індивіді» (Marks, 1974, с. 332) з необхідністю означає негативні наслідки аж до смерті.

В той час як позиціонування Дюркгайма в розрізі проблеми структури-агентності є все-таки досить дискусійним (недарма Ірвінг Гофман вважав його одним з ключових авторів для свого доробку), функціоналізм набув розквіту і найбільшого впливу завдяки роботам Толкота Парсонса і структурно-функціоналістської школи.

Саме в цей період розвинулися ті положення, котрі дозволяють зараховувати структурний функціоналізм до макроредукціоністських підходів. Підхід Парсонса, розроблений у «Теорії соціальної дії» був досить абстрактним макропідходом – AGIL-схема говорила про функції, властиві суспільній системі і її підсистемам, і про те, яким чином забезпечується соціальна інтеграція (Ormerod, 2019). На менш абстрактному рівні структурний функціоналізм говорив про ролі, соціалізацію і інституції – структурні елементи, котрі забезпечували стабільність соціального відтворення. Парсонс не вважав, що суспільство є завжди емпірично стабільним чи що конфлікти завжди дисфункціональні, але агентність у структурному функціоналізмі визначалася *через* структури. Де-факто індивід (як агент, адже про нелюдську агентність тоді ще не йшлося) у структурному функціоналізмі був перш за все елементом соціальної системи, набором соціальних ролей, котрий виконував функції в рамках інституцій.

Відповідно, хоча у рамках структурно-функціоналістської парадигми розроблялися і підходи, котрі експліцитно теоретизували агентність поза рольовою та інституційною стабільністю (наприклад, теорія девіації Мертонна), загалом макрофокус цього підходу тяжів до редукції агентності до проекції структурних елементів (ролей чи інституцій).

Саме це є спільною точкою структурного функціоналізму з марксизмом.

1.2. Марксизм і структуралістський марксизм

Марксизм – друга парадигма, котру загалом можна віднести до макроредукціоністського бачення агентності. Згідно з класично марксистським баченням, соціальне положення індивіда детермінується його роллю в процесі виробництва. Економічний базис і класова позиція (пролетар чи капіталіст) в капіталістичному суспільстві детермінують ідеологічні і політичні структури (надбудову).

На відміну від функціоналізму, марксизм наголошує на конфлікті та антагонізмі інтересів, що властивий капіталістичній організації виробництва і

суспільствам, що функціонують в рамках такої організації. За Марксом, історія є історією класової боротьби.

Як і з функціоналізмом, не можна сказати, що марксизм повністю витирає агентність. По-перше, тому що існує велика кількість як інтерпретацій Маркса, так і відгалужень марксизму. По-друге, на відміну від функціоналізму, марксизму просто необхідне певне поняття агентності, оскільки ця парадигма наголошує на соціальній боротьбі і необхідності розколу і трансформації суспільства у комуністичне, де класовий антагонізм в ідеалі зникне.

В класичному марксизмі цю роль грає поняття класової свідомості. Класова свідомість – це самосвідомість соціального класу, котра полягає в усвідомленні власних (передусім економічних) інтересів і дії відповідно до цих інтересів (Borland, 2008). Оскільки в капіталістичному суспільстві буржуазія контролює політичну владу, і здійснює ідеологічний контроль через різні соціальні інституції, пролетаріату нав'язується фальшива свідомість, коли він мислить через капіталістичні ідеологічні категорії.

Макроредукціонізм цього підходу полягає радше не в поділі на базис і надбудову, а в способі аналізу, котрий фокусується на детерміністичному відношенні. Хоча пізніші теоретики марксизму намагалися виробити поняття, що фокусувалися б на агентності (приміром, «свобода для» Фромма, чи «Велика відмова» Маркузе), фокус марксистського аналізу зберігався на процесах детермінації або з боку економічних процесів, або культурних, політичних чи ідеологічних. Наприклад, у випадку класичного концепту класової свідомості агентність звужується до зсуву з капіталістичної ідеологічної фальшивої свідомості до істинної класової свідомості, котра є відображенням логіки базису, прозорим медіумом котрої є марксистська теорія. Агентність (і шлях до свободи) полягає в відмові від однієї детермінації і усвідомленні іншої. Агент має слідувати структурно визначеним інтересам задля звільнення. Коли фокус марксизму переходить з економіки на культуру і політику, те саме детерміністичне відношення зберігається.

Розглянемо, для прикладу, концепти культурної гегемонії Грамші і концепти наддетермінації та ідеологічних апаратів держави Альтюссера. Ці концепти ілюструють перехід до «відносної автономії» культурного аналізу в марксистській теорії, однак це мало що змінює в сфері теоретизації агентності.

Культурна гегемонія, за Грамші, є домінуванням панівного класу у культурно різноманітному суспільстві через вірування і пояснення, через різноманітні ритуали і соціальні інституції, через цінності і норми (Comaroff, 1991). Грамші критикує «здоровий глузд», який для нього є втіленням буржуазної гегемонії. Грамші ставить задачею побудову спротиву культурній гегемонії, розвиваючи поняття традиційних та органічних інтелектуалів, однак його розуміння фольклорної культури як гетерогенного явища, котре ніколи повністю не інтегрується в домінуючий порядок часто випускається з уваги (Артюх, 2018).

Натомість концепт гегемонії був розвинутий структуралістським марксистом Луї Альтюссером у відоме поняття ідеологічних апаратів держави (релігія, освіта, сім'я, політика, культура та інші). Ці апарати можуть бути полем політичної боротьби, але водночас врешті залишаються під домінуючим впливом правлячого класу. Альтюссерівська наддетермінація визнає взаємовплив базису і надбудови (Альтюссер, 2006), але фокус аналізу залишається на критиці детермінації агентності різними соціальними силами. Концепт інтерпеляції доходить до кінця цієї логіки, заявляючи, що суб'єкт уже-завжди конституційований ідеологією як такий. Ідентичність суб'єкта конституційована відображенням у ідеології.

Ці ідеї ілюструють тенденцію до витирання агентності в марксистському аналізі. Це не означає, що ці ідеї некоректні, що суб'єкт не конститується ідеологією чи що ідеологічних апаратів держави не існує. Це лише показує те, як логіка розгортання марксистської теоретизації блокує можливість глибокої концептуалізації агентності. Демістифікація структур домінування, котрі визначають агента, займає весь простір тексту, залишаючи для агентності лише щось на кшталт філософського тропу нередукованого залишку чи просто ствердження *можливості* агентності. Як і функціоналізм, марксизм завжди

постулює можливість, і, на відміну від функціоналізму, бажаність агентної дії. Водночас, агентність залишається маргінальним елементом марксистської теоретизації, а домінуючу роль займає негативний рух демістифікації. Це робить марксизм підходом, що тяжіє до макроредукціонізму у своїй теоретичній практиці.

1.3. Етнометодологія

На противагу теоріям, що пріоритетизують структурну детермінацію чи вписаність в соціальні ролі і інституції, в соціології розвинулися підходи, що тяжіють до фокусу на повсякденних процесах створення соціального світу. Ці теорії здебільшого сфокусовані на емпіричних дослідженнях повсякденних інтеракцій, а не на більш абстрактних дослідженнях макропроцесів. Водночас, ці теорії приділяють небагато уваги тому, що називають структурою. Деланда (2006) стверджує, що такі теорії є мікроредукціоністськими, оскільки зводять макрооб'єкти і мікропроцеси до епіфеноменів людських взаємодій. Крайнім прикладом мікроредукціонізму є теорії раціональної дії, де раціональні суб'єкти діють виключно з раціонального розрахунку. Тут структура ігнорується практично повністю. Водночас, за Деланда, до мікроредукціонізму також можна зарахувати і течії, що виростили з феноменологічної соціології – етнометодологію і соціальний конструктивізм. Оскільки реалістські, матеріалістичні і об'єктні соціальні онтології передусім відштовхуються від феноменологічних підходів, видається доречним розглянути саме їх.

Етнометодологія була розвинута Гарольдом Гарфінкелем в 60-х роках минулого століття на противагу структурному функціоналізму Парсонса. Етнометодологи прагнули детально вивчати повсякденні взаємодії людей, особливо ті, що зазвичай не рефлектуються акторами. На противагу інтелектуальній раціональності, що підраховує всі можливості і ймовірності, Гарфінкель наголошував на рутинізованій, практичній раціональності – логіці повсякденної дії.

Для Гарфінкеля повсякденні дії індивідів не були чимось даним чи заданим певними структурами. Натомість, соціальний порядок і значимі дії сприймалися етнометодологією як досягнення індивідів. Індивіди мали постійно докладати зусиль задля координації дій і смислів з іншими індивідами, задля того, щоб бути інтелігібельними і досягати своїх цілей. Для Гарфінкеля соціальний порядок конструювався і реконструювався емпіричними діями акторів.

Ілюстративний приклад етнометодологічного дослідження – кейс Агнес (Гарфінкель, 2007). Агнес була трансгендерною жінкою, і Гарфінкель досліджував, яким чином вона методично виробляла свій гендерний перформанс і з якими труднощами стикалася. Звісно, Гарфінкель не вважав, що люди вільні робити зі своїм гендером що захочуть, і нема ніяких перешкод для гендерних переходів. Однак етнометодологічна установка на мікродослідження взаємодій, не ігноруючи обмежуючі фактори, котрі в інших теоріях маркуються як структура, все ж не теоретизувала їх онтологічно. Ба більше, принцип «етнометодологічної індіферентності» (Garfinkel, 2002), згідно з яким до-емпіричні теоретичні знання отримували доволі низький онтологічний статус, фактично блокував експліцитну теоретизацію структурних елементів соціального.

Як зазначає Піллай (2019), етнометодологія займається вивченням того, яким чином групи людей створюють і підтримують *відчуття* (a sense) соціальної структури. Таке слово для позначення структурності є симптоматичним, і показує коректність віднесення етнометодології до мікроредукціоністських перспектив. Вочевидь, для етнометодології агентність (рефлексивна і рутинізована) виробляє структуру, і аналітичний фокус спрямовується на це одностороннє відношення.

Доволі інша ситуація властива соціальному конструктивізму – підходу, котрий є основним об'єктом критики реалістських, матеріалістичних і об'єктно-орієнтованих теоретиків і теоретикинь.

1.4. Соціальний конструктивізм

Соціальний конструктивізм як підхід також має корені у феноменологічній соціології Шюца. Однак, на відміну від Гарфінкеля, соціальний конструктивізм пропонує більш обширну теоретизацію соціальних процесів на декількох рівнях. Водночас, стверджує Деланда, соціальний конструктивізм також можна віднести до мікроредукціонізму, оскільки конструктивізм визначає значення і реальність передусім як конструкцію індивідів (не обов'язково заплановану чи раціональну в класичному сенсі), заперечуючи креативну дієвість агентів інших рівнів, наприклад, асамбляжів. Розглянемо деякі ключові ідеї з «Соціального конструювання реальності» Бергера і Лукмана, щоб показати, яким чином і де класична робота соціального конструктивізму розташовує агентність і структуру.

По-перше, варто зазначити, що робота Бергера і Лукмана є роботою з соціології знання. Це означає, що автори були передусім зацікавлені у процесах виробництва, передачі і збереження різних форм знання, котрі є гарантами тривалості соціального. Бергер і Лукман пропонують концепти, орієнтовані на ці процеси. Описуючи виробництво соціального, Бергер і Лукман стверджують, що не пишуть онтологічно. Водночас, використання соціального конструктивізму як певної глобальної онтології і могло призвести до привілеювання значення, на яке реагує, зокрема, Деланда.

На початку своєї роботи Бергер і Лукман задають «головне питання для соціологічної теорії», на яке і відповідають далі. «Яким чином суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю?» (Бергер і Лукман, 1995, с. 12). Феноменологічна логіка цього запитання сама по собі вказує на розподіл агентності. Суб'єктивні значення виявляються стартовою точкою, наявною присутністю, натомість «об'єктивна фактичність» є *результатом* процесу, котрий прагнуть пояснити Бергер і Лукман. Фокус уваги авторів зосереджується на процесах трансформації суб'єктивних значень у об'єктивні (чи інтерсуб'єктивні) структури. Саме поняття інтерсуб'єктивності як заміника об'єктивності у феноменологічній традиції, з одного боку, дає можливість підважити будь-що, що претендує на об'єктивність в сенсі абсолютного знання. Однак з іншого боку, воно редукує агентність (чи

діяльнісність) об'єктивного, формулюючи його як те, що еманує чи походить з суб'єктивного. Важливо зауважити, що генеалогічна укоріненість макрорівня у мікрорівні *як така* не означає редукцію, однак *практичний* фокус на інтерсуб'єктивних взаємодіях як генераторах структури генерує редуктивний фокус уваги.

Не можна сказати, що Бергер і Лукман ігнорують макрорівень соціальної реальності. Вони розглядають процеси інституціоналізації, і наголошують, що конститутивною властивістю інститутів є соціальний контроль, котрий є структурним елементом. Соціальний контроль походить з інституту. Нові члени суспільства стикаються з інститутами як з зовнішньою об'єктивною фактичністю. В цьому сенсі з Деланда можна не погодитись: інституція як об'єкт макрорівня має принаймні одну емерджентну властивість, котру не можна редукувати до властивостей елементів цієї інституції – соціальний контроль. Однак інститут, по суті, є хабітуалізованими і типізованими соціальними взаємодіями, і саме цей рівень розуміння інституту є властивим конструктивістському підходу. Інститут визначається *передусім* через своє походження з елементів мікрорівня.

Бергер і Лукман наголошують на діалектичному зв'язку людини і соціального світу (1995, с. 30). Екстерналізація, об'єктивація і інтерналізація – три концепти, що організують цю діалектику. Люди повторювано екстерналізують свою діяльність, завдяки чому соціальні взаємодії типізуються і інституалізуються. Завдяки інтерналізації типізацій наступними поколіннями зберігається соціальний порядок, і так по колу.

Можна висловити декілька зауважень стосовно цієї логіки. По-перше, всі три діалектичні елементи функціонують на рівні значень. Важливо, яким чином відбувається екстерналізація, об'єктивація і інтерналізація *значень*. Бергер і Лукман навіть наполягають на тому, що інтеграцію інституційного порядку необхідно розглядати виключно в термінах знання, що мають його члени (1995, с.32). Це є буквальним втіленням редукції до значення, котре критикують реалістські, матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані теоретики і теоретикіні.

По-друге, ця схема передбачає виключну локацію агентності всередині рефлексивної свідомості. Розташування можливості зміни в концептах на кшталт «креативності», чи «дискурсивної свідомості» (Осипчук, 2015) властиве не лише соціальному конструктивізму, і проблематичне з декількох причин. З одного боку, таке розуміння агентності антропоцентричне, оскільки виключає з концепту нелюдських агентів. Також воно не дозволяє розглядати агентність афективних процесів. Врешті, його можна вважати наслідком Просвітницького концепту розумного, автономного, маскулінного суб'єкта.

Ця критика не означає, що треба заперечувати наявність рефлексивності чи креативності. Це лише вказує на проблематичність визначення сутності агентності через такі поняття.

Врешті, Бергер і Лукман відтворюють бінарність «природа-культура». Хоча вони стверджують, що природа є пластичною, ця пластичність задається соціокультурними детермінантами. Фактично, абзац стосовно природи у «Соціальному конструюванні реальності» можна прочитати подвійно: або природа *як така* є пластичною, і соціокультурні детермінанти *впливають* на динаміку пластичності природи, або радикально-конструктивістськи: «людина конструює свою власну природу» (1995, с. 25). Друге прочитання дозволяє ігнорувати комплексні недетерміністичні взаємодії і переплетіння природного і культурного, натомість заявляючи про соціальну сконструйованість природи.

Безумовно, в певному сенсі природа є соціально сконструйованою. Але для того, щоб описати таку конструкцію, уникнувши лінгвістичного редукціонізму, потрібен, принаймні, нефеноменологічний конструктивізм, наприклад та його версія, котру пропонує Бруно Латур.

Отже, концептуалізації структури і агентності в класичних соціальних теоріях, зокрема, структурному функціоналізмі, марксизмі, етнометодології і соціальному конструктивізмі, тяжіли або до редукції агентності до структурних елементів (ролі чи позиція в системі виробництва), або до агентності, визначеної в термінах людської значимої соціальної взаємодії. Соціальний конструктивізм, котрий став

базовою установкою в багатьох піднапрямах соціальних наук (зокрема, у гендерних студіях), редукує структурність не через ігнорування структури, а через прослідковування її генеалогії до соціальних взаємодій індивідуальних акторів. В цьому випадку індивіди (чи колективності) отримують значну аналітичну автономію, оскільки емерджентні властивості структури є обмеженими (незважаючи на те, що структура має значні ефекти на формування індивідів і колективностей). Феноменологічний акцент на значенні, підсилений постструктуралістським фокусом на тексті, призводить до ігнорування матеріальності, котру також не можна визначати детерміністськими концептами марксизму. Пізніше у соціології були розвинені теорії синтезу (зокрема, теорія структурації Гідденса і теорія габітусу Бурдьє). Ця робота не розглядає детально ці теорії, оскільки їх положення не грають ключової ролі для розгортання логік матеріалістичних, об'єктно-орієнтованих і реалістських соціальних онтологій. Водночас, не вдаючись в деталі, можна зазначити, що ці теорії поділяють принаймні один недолік, властивий всім чотирьом розглянутим теоріям – антропоцентризм. В цих теоріях агентність також визначається як виключно людська властивість, що витирає матеріальну агентність нелюдського.

РОЗДІЛ 2. АГЕНТНІСТЬ У РЕАЛІСТСЬКИХ, МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ І ОБ'ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНИХ СОЦІАЛЬНИХ ОНТОЛОГІЯХ

Реалізм – позиція, котра, як стверджує Брайант (2011) досить довго вважалася маргінальною у континентальній філософії. Загалом, реалізм – це позиція, згідно з якою зовнішній світ існує незалежно від людської свідомості і думки. На противагу цьому, анти-реалісти фокусуються на тому, яким чином людська свідомість, «соціальні фактори» чи інші структури формують *репрезентації* об'єктів, і звертаються до дослідження *репрезентацій*. За Брайантом, дослідники і філософи намагалися уникати наївного реалізму – віри в те, що людські репрезентації ідеально співвідносяться з об'єктами дослідження. Наївний реалізм вважає, що репрезентації об'єктів чи акторів, наприклад, у науковому дискурсі, *і є* цими об'єктами і акторами, або ж що наука чи філософський дискурс *теоретично здатні* пізнати світ таким як він є незалежно від спостерігача, але не може цього зробити через обмеження інструментів, які коли-небудь можуть бути зняті. Натомість антиреалісти, протиставляючи себе цій позиції, заявляють, що це навіть теоретично неможливо, адже зовнішнє завжди медійоване. Відповідно, антиреалістська позиція часто зверталася до того, що Латур називає «соціальними факторами» (Latour, 2005), показуючи, що, наприклад, такий «соціальний фактор» як гендер впливає, або навіть *конституує* результати начебто об'єктивного наукового дослідження. Все, що претендує на об'єктивне пізнання завжди занурене в «соціальний контекст» ідеології, знання чи класових детермінацій, і саме цей контекст має вивчати соціологія чи критична теорія. Кожні теоретик і теоретикиня, котрі розглядаються в цьому розділі, по-своєму аналізує цю проблематику відповідно до власних онтологічних тверджень, однак цілком можливо вивести базову формулу реалізму, котрий не є наївним і поділяється всіма наведеними онтологіями – світ, об'єкти і актори *існують* незалежно від людського спостерігача, вони не конститууються ним, не є епіфеноменом людини, що *не означає*, що *знання*, отримане спостерігачем, *вичерпує* реальність об'єкта чи актора чи є абсолютно незалежним від спостерігача.

Об'єкти, актори чи матерія *не є* символічними проекціями, але *це не означає*, по-перше, що символічних проекцій не існує, і по-друге, що об'єктивність в класичному уявленні неіснуючого спостерігача можлива.

В рамках цієї роботи соціальні онтології п'ятьох авторів і авторок поділяються на три категорії: реалістські, матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані. Фактично, можна сказати, що всі теорії відповідають визначенню реалізму, наведеному вище. Однак, для деяких теорій існують усталені категоризації, що вказують на різні фокуси уваги. Так, Бруно Латур і Мануель Деланда називають себе реалістами, в той час як Леві Брайант є представником – об'єктно-орієнтованої онтології. Натомість для агентного реалізму Карен Барад центральним є поняття матерії, тому цей підхід, разом з віталістичним матеріалізмом Джейн Беннет, зараховано до матеріалізму. Варто зазначити, що цей поділ, з одного боку, є приблизним, і ідеї авторок і авторів перетинаються в багатьох моментах. Водночас, він не є випадковим, і базується як на самоназвах, так і на аналітичних міркуваннях.

2.1. Бруно Латур і акторно-мережева теорія

Бруно Латур є класиком соціології, а акторно-мережева теорія, мабуть, найстаршим, найбільш відомим і інституціалізованим підходом з тих, що аналізувалися в цій роботі. Саме з нього і варто почати. У своїй роботі «Reassembling the Social» (2005) Латур, мабуть, найкраще теоретично підсумовує проект акторно-мережевої теорії. У цьому тексті він переглядає чотири поняття, що є вкрай важливими для цієї роботи: група, дія, об'єкт і факт (Latour, 2005, с.22).

В цьому підрозділі експліковано специфічність релятивістського підходу Латура до визначення елементів соціального і прояснено концепт медіатора, що уточнюється через поняття актанта і фігурації. Увагу також приділено важливості латурівської переробки каузальності для розуміння агентності в акторно-мережевій теорії. Врешті, розгорнута логіка пласкої онтології актор-мереж Латура і запропоновані точки її критики.

2.1.1. Невизначеність елементів соціального

Для Латура не існує стабільних груп, існують лише формування груп. Це не означає досить банальну і очевидну тезу про те, що групи змінюються, створюються і руйнуються, і їх кордони не є назавжди зафіксованими. Це, передусім критика як макро- так і мікропідходів. Вчений, що слідує латурівському підходу, не має *розпочинати* з твердження, що «соціальне» складається з певних елементів з певними властивостями – чи це раціональні актори мікроекономіки, чи феноменологічні суб'єкти соціального конструктивізму, чи макропроцеси на кшталт соціальної структури чи капіталізму. Для Латура всі ці речі не є визначеними заздалегідь, і лише емпіричне дослідження може відслідкувати, які саме актори з якими властивостями включені в певні процеси. Теоретичні постулати – це не речі. Релятивістська (і реалістська) онтологія Латура передбачає, що контраверсивності, незгоди стосовно того, з чого складається соціальний світ і мають бути об'єктом акторно-мережевого дослідження, і дослідник чи дослідниця не мають вирішувати, чиї твердження про наповнення соціального є коректними. Латур спрямовує свою критику на підходи, в яких передбачається, що суб'єкт науки має *більше* знання про «контекст», ніж самі актори. Натомість для Латура самі актори завжди знають набагато більше за будь-яку теорію. Водночас, специфічна агентність дослідника чи дослідниці для Латура не обмежується дескриптивним описом – вона полягає в участі в створенні групи як такої. Критично важливий момент тут у тому, що участь не означає, що дослідник чи дослідниця «вигадує» групу чи отримує привілейовану агентність у її створенні. Натомість агентність суб'єкта науки розташовується на пласкій онтологічній площині *поруч* з агентностями «об'єктів» дослідження.

Для Латура не існує метамови, стабільного словника, в який можна перекласти агентності і мову акторів, словника теорії. Не існує «об'єктивного» суспільства і його структур, яке заздалегідь існує і яким можна пояснити поведінку акторів. Різноманітні агентності постійно задіюються, щоби втримати хиткі і вразливі зв'язки, створюючи враження стабільності, котру «соціологи соціального»

використовують як точку відліку для *пояснення* дій акторів, замість того, щоб робити навпаки, пояснювати стабільність як певне диво, результат тяжкої роботи самих акторів. В цьому сенсі Латур, безумовно, багато що запозичує в Гарфінкеля. Для Латура, соціальне є постійно вибудовуваними зв'язками між речами несоціального характеру, і привілейована епістемічна позиція тут закріплюється за самими акторами. Тому, якщо, наприклад, хтось заявляє, наприклад, що взаємодіє з духами, це *не можна* пояснити зверненням до наукової метамови, котра замінить агентність духів на якісь інші агентності зі свого словника.

2.1.2. Актанти, медіатори і фігурації

Для розуміння агентності у Латура ключовим є розрізнення між медіаторами і посередниками (intermediary). У випадку других вхід (input) завжди дорівнює виходу (output), їх функціонування є передбачуваним. Натомість перші модифікують, перетворюють сигнали, рухаються у непередбачуваних напрямках. Вхід не дорівнює виходу. Не менш важливий нюанс, який відрізняє Латура від інших теоретиків і теоретикинь, зокрема, від об'єктно-орієнтованих онтологів, полягає в тому, що для Латура кваліфікація чогось як медіатора чи посередника не є фінальною. Посередник в будь-який момент може перетворитися на медіатора, і навпаки. Статус речі завжди невизначений. В цьому сенсі, те, що називається агентністю, для Латура не є *сутністю*, що знаходиться *всередині* чогось, чи це людина чи не-людина. Агентність це щось, що *здійнюється*, і вона може бути задіяною потенціально в будь-якому елементі.

Ще більше Латура відрізняє від об'єктних теоретиків продовження цієї тези: агентність завжди розподілена. Це означає, що ніколи заздалегідь невідомо, *скільки агентностей діють* «всередині», скажімо, одного індивіда. *Джерело* агентності завжди невідоме заздалегідь. Індивіди не є свідомими раціональними агентами, але водночас вони не є маріонетками ідеологій чи класової структури. Для Латура важливі агентності, про котрих актори зазначають (необов'язково через мову), що

вони на них впливають, і неможливо «скасувати» агентність чогось, переклавши її на дослідницьку метамову. Всі актори, які певним чином діють в нарації, важливі.

Латур уточнює поняття актора через поняття актанта і фігурації, котрі допомагають зрозуміти його концептуалізацію агентності. Актант, по суті, це дія або констеляція дій, а фігурація – образ, «джерело» дії, як воно описується в нарації. Латур пропонує відслідковувати незгоди в нараціях про те, хто чи що є джерелом дії, замість того, щоб встановлювати це наперед. Окрім того, для Латура неважливо, чи є певна агентність більш «абстрактною» чи «конкретною», важливо лише те, чи описується вона як медіатор, чи як посередник. Відповідно, наприклад «абстрактна» мова може бути більш потужним агентом, ніж «людина», якщо людину сприймають як посередника незмінного значення, а мову – як таку, що значення модифікує. Агентність може отримувати, фактично, що завгодно, якщо в нараціях чи певних документах це сприймають як медіатор.

2.1.3. Акторно-мережева каузальність

Теза про те, що джерело дії завжди невідоме, що підкреслює Латур, призводить до переробки каузальності. Якщо сприймати речі як медіатори, то кожен із них може повести дію у непередбачувані напрями. Латурівське поняття перекладу, наголошує на тому самому: переклад – це «зв'язок, який не транспортує каузальність, а залучає два медіатори до співіснування» (Latour, 2005, с.108). Що ще цікавіше, так це те, що замість тези про потенційність «всередині» певного актора (передбачається, що якщо актор робить щось непередбачуване, джерело можна знайти у цій «потенційності»), Латур закликає шукати *інші* медіатори в мережі, які *змусили* чи то *зробили можливою* таку дію. Замість того, щоб дедукувати багато наслідків з небагатьох причин, де більшість можливих акторів вважаються простими посередниками, Латур пропонує враховувати якомога більше причин, якомога більше акторів.

В одному з розділів, Латур, критикуючи поняття суспільства, зазначає, що його часто уявляли як віртуальне, тотальне, і завжди вже-присутнє. Натомість він

стверджує, що вже-присутність суспільства затіняє постійні спроби його зкомпонувати, тотальність – спроби тоталізувати, а віртуальність – засоби, за допомогою яких суспільство реалізують, візуалізують, і збирають (2005, с. 163). Це цікаве поєднання, оскільки віртуальність, за визначенням, це те, що *не присутнє*. Можна припустити, що Латур розуміє віртуальність як те, що певним чином належить одній сутності, і просто реалізується, натомість він закликає з легкістю виходити *поза* кордони певної сутності для пояснення ситуації, звертатися до інших агентів, медіаторів, замість того, щоб онтологічно постулювати *наявність віртуальної* сутності, звідки еманує агентність у її різноманітності.

Відповідно, Латур перероблює поняття агентності – замість того, щоб вважати агентністю щось значиме, рефлексивне і т.д, щось, що за визначенням може бути лише людським, Латур стверджує, що агентом чи актором може бути *будь-що, що якимось чином впливає на хід подій*. Речі не обов'язково є прозорими посередниками людської дії, і необов'язково чимось, що детермінує цю дію. Речі можуть дозволяти, авторизувати, пропонувати, надихати, робити можливим і так далі (2005, с. 72). Речі можуть бути предметом обговорення і дискусії, але це не робить їх нереальними. Сталевий стіл може бути «фактом» в тому сенсі, що його посередницька функція може бути тимчасово встановленою і стабільною. Але в *дослідженнях сталі* вона проявляє себе у набагато більшому спектрі відносин, і її властивості провокують дискусії і незгоди. І це відбувається не тому, що якесь єдине визначення сталі ще не було розроблене, а тому, що сталь у відносинах з іншими акторами задіюється різноманітним чином. «Факти» про матерію можуть не бути однозначними, але не через «дискурси» чи багатоманітність точок зору, а через неоднозначність і множинність матеріальних акторів в рамках певних мереж (*не множинність матерії як такої*).

2.1.4. Пласка онтологія мереж

Відповідно, *соціальне* для Латура – це вибудовування тимчасових зв'язків між речами (об'єктами, акторами) які самі по собі не є соціальними. Соціальне – це зв'язки, але зв'язки не лише між людьми і людьми, чи між людьми і інституціями, а зв'язки між *всім*, що конституює певну ситуацію. Соціальне виробляється, коли абсолютно різні актори задіюють агентність інших акторів, змушують чи роблять можливими певні дії.

Замість суспільства, соціального виміру чи соціальних зв'язків Латур пропонує *асоціації, створені перекладами медіаторів*, або актор-мережі. В мережі кожен актор *щось робить*. Не менш важливий момент полягає в тому, що актор-мережу не варто розуміти як актора, *навколо* якого є мережа. Радше, актор завжди сам є мережею.

Редистрибуція локального і локалізація глобального – дві операції, спрямовані на скасування опозиції мікро-макро, показують, що, з одного боку, будь-яка «глобальна» річ (наприклад, капіталізм) завжди локалізована в певних місцях і часах (наприклад, Уолл стріт), і акторно-мережева теорія прагне відслідкувати *місця*, в яких виробляється глобальне. Фактично, «глобальне» стає одним з місць поруч з локальним на пласкій площині зв'язків. «Глобальне» не «охоплює» локальне, а під'єднується до нього через специфічні шляхи, котрі можна емпірично відслідкувати.

З іншого боку, локальне також завжди розсіяне. Не існує «локальної інтеракції». В кожній локальній інтеракції завжди задіяні агентності з інших місць і часів, які також можна конкретно відслідкувати. Аналізуючи розсіяність локальності людської суб'єктивності, Латур фокусується на – «плагінах», на котрі ми «підписуємося» задля отримання конкретних компетентностей в конкретному місці. Ми скачуємо інформацію, встановлюємо патчі тощо, щоби ставати компетентними суб'єктами. Латур називає ці конкретні агентності суб'єктиваторами, і особливо підкреслює різницю між цим поняттям і тими, що

прагнули зберегти дистанцію між «соціальними детермінаціями» і «свободою волі». Для Латура людська суб'єктивність це мережа акторів з різних місць і часів, котра дає можливість (makes do) робити щось. Для Латура не існує суб'єктивності, автономної від зв'язків з Іншим, але водночас вона не є субординованою «Системі», оскільки системи також не існує. Актор-мережа є сутнісно гетерогенним набором взаємозв'язків з іншими актор-мережами. Процитую мабуть найкраще визначення актор-мережі у книжці (2005, с. 179, переклад мій): *«Перша частина (актор) відкриває вузький простір, в якому всі грандіозні елементи світу починають народжуватися, друга (мережа) може пояснити, за допомогою яких носіїв, яких слідів і доріг і яких типів інформації, світ залучається всередину цих просторів, і далі, після трансформації, вилучається **назовні** з їх вузьких стін».*

2.1.5. Агентність у акторно-мережевій теорії і можливі точки критики

Які висновки про агентність в акторно-мережевій теорії можна зробити? По-перше, в рамках акторно-мережевого дослідження просто *не існує* чогось, що не є агентним, не є актором. Латур каже, що щось цілком може функціонувати як посередник, а не медіатор (тобто, фактично, не бути агентним). Але водночас Латур закликає розмножувати медіатори в дослідженнях, вважати якомога більше елементів медіаторами. Якщо щось перестає бути медіатором, воно випадає з фокусу уваги акторно-мережевого дослідника.

По-друге, агентність в рамках теорії Латура визначається як можливість діяти, змінювати хід речей поза рамками детерміністичної каузальності. Це дозволяє розширити агентність на нелюдські сутності, оскільки не вимагає наявності рефлексивної свідомості.

По-третє, агентність Латура завжди колективна *за визначенням*. Джерелом агентності ніколи не є *щось одне*. В кожній, наприклад, людській дії діють багато агентностей водночас, котрі можна прослідкувати, переміщаючись у часі і просторі. Кожна агентність завжди просторово множинна і гетерогенна у часі, і це можливо емпірично дослідити. Це дозволяє провести паралелі з деррідіанською

деконструкцією, котру Латур декілька разів згадує у книжці досить критично. Але, як на мене, акторно-мережева теорія є специфічним перекладом деконструкції на соціологічну мову. Наприклад, ключове поняття медіатора можна вважати майже запозиченням деррідіанського наголосу на медіаторній ролі знаку і мови. Для Дерріди знак є саме тим, що ніколи не є пасивним провідником значення, натомість він є повноцінним латурівським медіатором, перекладачем. Окрім того, темпоральна і просторова гетерогенність суб'єкта чи актора – також саме те, на чому завжди наголошував Дерріда (1998). Латурівський актор ніколи не ідентичний самому собі – як і деррідіанський суб'єкт. Він конституований слідами Іншого. А наголос на *збереженні* контраверсивностей (про складники соціального, про розміри і масштаб і т.д) замість їх передчасного вирішення – чи це не відгомін деконструктивістського імперативу осциляції між апоріями замість їх діалектичного вирішення? В певному сенсі, принаймні в цій книзі, Латур, ймовірно, не до кінця чесний з читачем стосовно себе як актор-мережі.

Врешті, по-четверте, як наслідок цієї колективності, актори завжди є частинами мережі і не можуть бути проаналізованими окремо від мережі. Агентність для Латура завжди виходить *звідкись не тут*. Агентність за визначенням це щось, що онтологічно не *обмежується* (хоча емпірично може), а *здійюється*. Відповідно, актор завжди є активним, але водночас активним є не він. Це досить цікаво уникає проблеми структури-агентності, скасовуючи і структуру, і агентність. Виходить, що *онтологічно* акторів *здійюють* мережі, мережами конститується існування акторів, але ці мережі *за визначенням надають можливість через задіяння*. Конститутивно мережі дають можливість діяти, емпірично (випадково) вони можуть і обмежувати (згідно нарацій суб'єктів дослідження), і в такому разі необхідно звернути увагу на конкретні засоби, якими це створюється, і спробувати їх модифікувати (у нас же є так багато медіаторів, дія завжди зміщується і т.д). Така онтологія очевидно має певні політичні наслідки. В певному сенсі, людський суб'єкт знову стає вільним *якраз завдяки* всьому тому, що критична і не дуже соціологія маркувала як обмежувальні структури, тільки тепер ці структури

отримують фігурацію зміщених, реконфігурованих і гетерогенних мереж. До того, ж, здається, Латур остаточно позбувається марксистських об'єктивістських критичних інструментаріїв (котрі були транспоновані у аналіз дискурсів, наприклад, у Фуко), і надаючи акторам самим вирішувати, що, коли і як саме їх пригноблює, відповідним чином підлаштовуючи масштаби, часи і інші параметри. Наголос на перформативній ролі тексту не рятує Латура від дескриптивності. Латур закликає долучитися до перформативної перезбірки соціального в тих термінах, в яких воно вже існує, аби тільки дати всім говорити за себе. Але, як зазначала Гаятрі Співак у своїй критиці Фуко і Дельоза (Spivak, 2003), відновлення суверенного суб'єкта з обох боків (дослідник, який описує (що у Латура те саме, що і перформує) і пригноблений з автономним голосом) не дозволяє вийти за межі західноцентричної просвітницької моделі, і звільняє інтелектуала від відповідальності перед пригнобленими. Чи можна замість відмови від об'єктивістської «теорії» дати їй перекладати і перекладатися?

2.2. Мануель Деланда і теорія асамбляжів

Другий теоретик реалістського напрямку, якого варто розглянути – Мануель Деланда. Його теорія асамбляжів пропонує альтернативний латурівському спосіб осмислення соціальної онтології, і пропонує інакший погляд на конструювання агентності.

Деланда – один із багатьох сучасних теоретиків, що спираються на дельозіанську онтологію і розвивають свій концептуальний апарат на її основі. Так, основне поняття асамбляжу Деланда запозичує з Дельоза. Зокрема, він відштовхується від такого дельозівського визначення асамбляжу: *«Що таке асамбляж? Це множинність, створена з багатьох гетерогенних термінів, що встановлює переходи, відносини між ними, через віки, статі та царства (reigns) – різні природи. Єдина єдність асамбляжу – це спів-функціонування, це симбіоз, «симпатія». Важливі не філіації, а альянси, сплави, це не послідовності, лінії*

наслідування, а зараження, епідемії, вітер» (Deleuze and Parnet, як зацит. у Delanda, 2016).

У цьому підрозділі розгорнуто логіку теорії асамбляжів Деланда через ключові опозиції відносин інтеріорності і екстеріорності, територіалізації і детериторіалізації, матеріальності і експресивності. Увагу приділено аналізу каузальності в асамбляжах і можливого доповнення латурівського концепту медіатора поняттями нелінійної і статистичної каузальностей. Мультирозмірні і мультитемпоральні індивідуальні асамбляжі запропоновано як альтернативу пласкому онтологічному плану Латура.

2.2.1. Інтеріорність і екстеріорність

Це визначення дає зрозуміти одну з основних ліній протиставлення, які вибудовує Деланда – асамбляжу проти тотальності. Він розвиває це протиставлення через інше – відносин екстеріорності і відносин інтеріорності (relations of exteriority and relations of interiority). Відносини інтеріорності - це коли частини цілого конституюються відносинами між цими частинами. Тобто, частина не може існувати окремо від цілого, її сутність визначається відносинами. Фактично, це один із основних моментів структуралізму і постструктуралізму – сенс терміну А визначається через відношення до терміну Б, ніяке значення не є автономним. Але Деланда все ж воює меншою мірою з (пост)структуралізмом, ніж з тим, що він називає органічною метафорою. Для нього вона простягається далеко за межі Спенсера чи функціоналізму, він знаходить її приклад, скажімо, у Гіденса, коли той стверджує, що агентність *конститується* через залучення у практику, котра відтворює структуру. Для Деланда така логіка є прикладом органічної метафори, тому що в ній жоден з термінів, жоден з концептів не може існувати окремо від іншого, що створює нерозривний континуум, нерозривне ціле (Delanda, 2006, с.10). Деланда не заперечує існування відносин інтеріорності в окремих випадках, але наполягає, що якщо розглядати соціальне через призму теорії асамбляжів, їх потрібно бачити як такі, що конституювані відносинами екстеріорності. Відносини

екстеріорності – це такі відносини, де елемент *не* конститується відносинами, і його не можна розглядати як епіфеномен чогось іншого. За допомогою поняття відносин екстеріорності Деланда, з одного боку, уникає макроредукціонізму, і, з іншого боку, надає чітке онтологічне місце агентності елементів.

Водночас, він уточнює, що відносини екстеріорності передбачають, що якості (properties) елементу *не можуть* пояснювати відносини, що конституують ціле, тобто не можна редукувати ціле до епіфеномену сукупності елементів (там само, с. 10). Для того, щоби створити місце і для агентності цілого, він вводить розрізнення на якості (properties) і здатності (capacities) елементів. В той час як якості елементу є автономним списком властивостей, тим, чим елемент просто є, здатності елементу виявляються у *взаємодії* з іншими елементами. Відповідно, саме відносини, що створюються *здатностями*, створюють те, що Деланда називає емерджентними властивостями цілого. Фактично, Деланда за допомогою цих розрізень створює онтологію, яка надає простір як агентності цілого (чи структури), так і агентності елементу, при цьому не замикаючи їх у діалектичному спів-конституванні.

2.2.2. Асамбляж: процеси і елементи

Оскільки асамбляжі характеризуються відносинами екстеріорності, вони є принципово гетерогенними. Але Деланда зазначає, що асамбляжі можуть бути більш чи менш гетерогенними, вводячи ще одну дельозівську опозицію – територіалізація і детериторіалізація (2006, с. 12). Територіалізація це процес, в якому здібності компонентів активуються таким чином, що це стабілізує ідентичність асамбляжу, його внутрішню гомогенність, і стабільність його кордонів. Натомість детериторіалізація означає обернений процес, дестабілізацію ідентичності і кордонів. Цікавий момент тут у тому, що, з одного боку, один і той самий асамбляж може мати одні компоненти, що детериторіалізують, і інші, що територіалізують водночас, але також один і той самий компонент може територіалізувати і детериторіалізувати залежно від того, які його здібності активуються. З цього можна зробити висновок, що агентність компоненту

асамбляжу може бути досить широкою, оскільки може бути задіяний спектр здібностей. Але водночас, відносини екстеріорності означають, що компонент не може бути редукований лише до одного асамбляжу, і може бути задіяний в декількох асамбляжах водночас без модифікації його якостей.

Ще одна опозиція, яку вводить Деланда, і яка дає можливість уточнити його розуміння агентності – опозиція матеріальності і експресивності. Конвенційно ця опозиція асоціюється з бінарністю нелюдське-людське: матеріальне – це щось стабільне, нелюдське, ригідне, експресивне – це щось людське, суб'єктивне і флюїдне. Але Деланда принаймні частково позбувається цих асоціацій. З одного боку, здається, що для нього матеріальне означає певну основу, фундацію дії, на якій відбувається щось експресивне. Водночас, той факт, що те, що виконує матеріальні та експресивні ролі, поєднане відносинами екстеріорності, блокує зведення одного до іншого. Таким чином, наприклад, взаємодія генів з іншими частинами машинерії тіла чи взаємодія мови зі свідомістю не дають можливості стверджувати, що гени чи мова конституують сутність людини. Більш відкрито Деланда працює з поняттям експресивного, наголошуючи, що експресивне не можна зводити, по-перше, до лінгвістичного, по-друге, до людського. Наприклад, паттерн абсорбції, який є результатом взаємодії атомів і радіації, *виражає ідентичність* цього атома у специфічний спосіб (2006, с. 14). Відповідно, категорія експресивного позначає специфічну роль вираження ідентичності, яку може щось виконувати у рамках такої конвенційно матеріальної речі як атом.

2.2.3. Каузальність асамбляжу

Дискусія про каузальність важлива для Деланда, оскільки саме з каузальних відносин складаються асамбляжі. Деланда заперечує лінійну каузальність «одна й та сама причина, один і той самий наслідок, завжди», і наголошує, що каузальність у асамбляжах є нелінійною і статистичною (2006, с. 19). Це означає, що лише з причини ніколи не можна логічно вивести універсальний наслідок. Поняття каталізу є прикладом нелінійної каузальності: різні причини можуть бути тригером одного й

того самого наслідку. Або навпаки: одна й та сама причина може привести до абсолютно різних наслідків. Нелінійна каузальність вказує на залежність наслідку від *внутрішньої організації сутності*, на яку спрямована причина. Натомість статистична каузальність вказує на важливість зовнішніх, додаткових причин, котрі модифікують кінцевий наслідок. Враховуючи, що асамбляж завжди є популяцією, ці зовнішні причини не можна вважати онтологічно зовнішніми. Для агентності все це важливо, тому що лінійна каузальність якраз часто передбачає ігнорування внутрішньої організації сутності, і ігнорування додаткових причинностей. Відповідно, агентність сутності у Деланда забезпечується через введення нелінійної і статистичної каузальностей. Це може слугувати вкрай корисною альтернативою чи доповненням ідеї медіатора у Латура, адже Латур не пояснює, за рахунок чого медіатор функціонує як медіатор, він лише закликає розглядати сутності як медіатори. Натомість Деланда пропонує відповідь – медіатори функціонують як медіатори за рахунок специфіки каузальних відносин у асамбляжі, котрі є нелінійними і статистичними. Водночас, слідуючи Веберу, Деланда говорить про наявність обґрунтувань (reasons) і мотивів, а також вірувань і бажань як механізмів, що виробляють асамбляжі, однак для Деланда це стосується виключно людської агентності, що не є фокусом цієї роботи.

2.2.4. Мультирозмірні індивідуальні асамбляжі

Деланда також намагається уникнути есенціалізму. Для нього есенціалізм полягає у постулюванні реїфікованих загальностей (reified generalities). До таких належать, наприклад «Держава», «Капіталізм» чи «Людство», сутність яких є незмінною і яку можна визначити логічними розмислами. Натомість Деланда пропонує бачити такі абстракції як індивідуальні сутності, що є асамбляжами, що складаються з інших асамбляжів, які мають власну історію і які можна емпірично досліджувати (2006, с. 28). Відповідно, скажімо, у «людства», чи «капіталізму» немає абстрактної і незмінної сутності, це конкретні історичні асамбляжі, чії властивості і здатності є змінними. Окрім того, він зазначає, що теорія еволюції

пропонує один з найяскравіших прикладів підважування есенціалізму, оскільки пропонує історичний погляд на генерацію конкретних сутностей і показує, що бар'єри репродуктивної ізоляції, бар'єри видів не є незмінними і непорушними, а принципово випадковими. Відповідно, біологічний вид є окремою унікальною сутністю, такою самою, як і кожен організм, з яких він складається, просто більший просторово і темпорально. Більші сутності – не абстракції, виведені зі спільних властивостей менших, а самостійні істоти.

В питанні розмірів Деланда досить радикально розходиться з Латуром. В той час як Латур, здається, намагається звести все в один план темпорально/просторово гетерогенно розташованих акторів, Деланда зберігає поділ на макро/мікро, але релятивізує його. Так, для нього одна сутність може бути більшою чи меншою відносно іншої, але розміри можуть бути абсолютно різними – від власне особи, що є асамбляжем, котрий складається з субперсональних компонентів, до нуклеарної сім'ї як конкретного асамбляжу чи національної держави як не менш конкретної, просторово в темпорально розташованої сутності. Оскільки більші і менші компоненти поєднані відносинами екстеріорності, жоден не може бути редукованим до іншого, і можливості яких є, з одного боку, обмеженими «фазовим простором» асамбляжу, а з іншого, цей фазовий простір зберігає значні потенціальні точки реалізації. Окрім того, Деланда окремо зазначає, що менші компоненти, вироблені більшими, також є окремими, автономними сутностями. На прикладі проблемності в імплементації змін в організації, Деланда показує, як менші підрозділи завдяки тому, що знаходяться у відносинах екстеріорності, перешкоджають реалізації планів. Відповідно, на відміну від Латура, Деланда пропонує певну рамку для розгляду влади, котра розуміється як нетотальна і обмежена. Окрім того, Деланда пропонує для емпіричних досліджень перспективу мультирозмірних і мультитемпоральних досліджень, котра включає в аналіз феномену процеси в асамбляжах різних розмірів і різної тривалості. Так, наполеонівська революція у введенні війни, за Деланда, потребує пояснення на рівні міст і націй, причин і обґрунтувань на рівні організацій, і обґрунтування і мотивів на рівні особистості

Наполеона (2006, с.39). Відповідно, фреймворк теорії асамбляжів не привілеює певний рівень соціальної реальності і не колапсує всі рівні в один план. Натомість він радше поділяє соціальне на асамбляжі різного розміру, котрі поєднані відносинами екстеріорності, а також нелінійною і статистичною казуальністю.

Хоча аналіз Деланда більш центрований на людських агентах, ніж аналіз Латура, його ідеї відносин екстеріорності, фазового простору і каузальностей дають змогу розуміти агентність як щось, що виявляється на всіх можливих рівнях соціального. Окрім того, на відміну від Латура, котрий закликає постійно шукати джерела соціального в інших акторах, залишаючи незрозумілим, чи той актор, з якого історія починалася, взагалі щось робив, Деланда наголошує на емерджентних властивостях актора як асамбляжу. Тобто, агентність актора-мережі фактично можна редукувати до мережі, до інших акторів, а агентність актора-асамбляжа – ні. Незважаючи на субкомпоненти, він також залишається легітимним рівнем агентності, яка з'являється якраз зі зв'язків з субкомпонентами, але не може бути редукована до них. Актор є мережею, а асамбляж є індивідуальною сутністю.

2.3. Онतिकологія Леві Брайанта

Леві Брайант є одним з представників об'єктно-орієнтованої онтології – сучасного філософського напрямку, що конструює онтології виходячи з поняття об'єкту, що не можна редукувати до відносин. Об'єктно-орієнтовані онтології мають багато спільного з реалістськими підходами Латура і Деланда, однак фокусуються на понятті об'єкту, в тому числі, його внутрішній структурі. Для Брайанта об'єкт може бути чим завгодно – від стільця до розмови. Окрім того, об'єкт завжди складається з інших об'єктів. Врешті, агентність об'єкту не можна редукувати до агентності інших об'єктів. Це показує, що концепт об'єкту є до певної міри еквівалентним актору-мережі чи асамбляжу, що робить можливим їх порівняння. Саме на відмінностях концепту об'єкту і агентності, що передбачається цим концептом, від концептуальних винаходів Латура і Деланда і сфокусований цей

підрозділ. Онतिकологію Брайанта розглянуто через два ключові концепти: віртуальну структуру вилученого об'єкту і операційну закритість.

2.3.1. Віртуальна структура вилучених об'єктів

Деланда вирізняє відносини екстеріорності і відносини інтеріорності, однак надає перевагу першим і не специфікує онтологічну роль останніх. Натомість Брайант через поняття енто-відносин і екзо-відносин надає місце обом типам відносин, при цьому переінтерпретовуючи значення енто-відносин (відносин інтеріорності) у недетерміністському ключі. Для Брайанта внутрішня структура і консистентність об'єкту структурована енто-відносинами, відносинами, що *конституують* елементи (Bryant, 2011, с. 68). Водночас екзо-відносини є відносинами, які формують «режим атракції» об'єкту. Це відносини з «навколишнім середовищем», які фреймують можливі «локальні маніфестації» об'єкту, але ці відносини не детермінують внутрішню структуру об'єктів, залучених в ці відносини. Екзо-відносини є відносинами між онтологічно автономними (але пов'язаними) об'єктами.

Яким чином Брайант надає місце енто-відносинам в онтології, яка базується на автономії об'єктів від відносин? Здається, це стає можливим завдяки відмові від того, що Брайант називає «актуалізмом», і твердженню, що внутрішня структура об'єкту не складається з якостей (qualities).

По-перше, для Брайанта об'єкти завжди вилучені (withdrawn). Це означає, що в будь-якому об'єкті є розрив між «віртуальним буттям» (virtual proper being), і локальними маніфестаціями (2011, с. 80). Локальні маніфестації складаються з якостей, які об'єкт проявляє у взаємодії з іншими об'єктами в рамках певного режиму атракції. Локальні маніфестації можливо спостерігати, однак чимало локальних маніфестацій відбуваються без участі людського суб'єкта і не потребують його. Локальні маніфестації мають вигляд якостей, їх можна охарактеризувати через якості.

Віртуальне буття об'єкту, натомість, складається не з якостей (маніфестація яких залежить від екзо-відносин), а з сил і здібностей (2011, с. 95). Сили і здібності належать до потенційних чи віртуальних можливостей, які, втім, з одного боку, не є прямо доступними емпіричному спостереженню, а з іншого боку, не є певним напівмістичним резервуаром можливого. Віртуальне буття об'єкту є конкретною, індивідуальною організацією сил, яка уможливорює (а не детермінує) локальні маніфестації. Як зазначає Брайант, знати об'єкт не означає мати список його якостей, бо це локальні маніфестації. Знання об'єкту забезпечується знанням його сил і можливостей. Для Брайанта об'єкт має потенційно безкінечний «фазовий простір», тобто, потенційний список локальних маніфестацій. *Але водночас* об'єкт має кінечну, структуровану організацію сил і здібностей (2011, с. 89).

Для того, щоб охарактеризувати цю структуру, Брайант використовує аналогію з топологією і геометрією. Геометрія – наука, що вивчає фіксовані якості і форми, тобто, локальні маніфестації. Натомість топологія вивчає структури, що можуть варіюватися через згиби, зжимання чи розтягування, при тому зберігаючи структуру. Наприклад, в рамках Евклідової геометрії трикутник і чотирикутник – абсолютно різні фігури, а в рамках топології вони еквівалентні, оскільки чотирикутник можна згорнути, перетворивши на трикутник, при тому не порушуючи його структури. Відповідно, віртуальне буття об'єкту структуроване як топологічний простір сил. Саме *цій* структурі властиві ендो-відносини. Таке онтологічне місце для ендо-відносин допомагає уникнути редукції до відносин інтеріорності, якої намагається позбутися Деланда. Емпіричне дослідження властивостей і взаємодій об'єктів має виходити з відносин екстеріорності чи ендо-відносин, але дослідження віртуальної структури може спиратися на ендо-відносини.

Концепт віртуальної структури – якраз те, що відсутнє у Деланда і Латура. Для Латура агентність актора-мережі вичерпується впливом на дії інших акторів в конкретному емпіричному сеттінгу. Це саме те, що Брайант і інші об'єктно-орієнтовані онтологи називають актуалізмом – зведенням агентності об'єкту до його

актуальної діяльності. У рамках акторно-мережевої теорії можна задавати питання «Що діє і як?», але значно важче задати питання «Як *ще* щось може діяти?».

Натомість розрізнення на здібності і властивості у Деланда виглядає повністю протилежним онтології Брайанта, адже для нього автономність елементу асамбляжу від цілого виражається у простому списку якостей. Натомість здібності, актуалізовані у взаємодіях з іншими елементами, і є структурою емерджентного цілого - важливою точкою зацікавленості теорії асамбляжів. Це дві протилежні інтерпретації поняття здібностей – як чогось, що існує на рівні актуального, і як чогось, що існує на рівні віртуального. Зсув до актуалізму закликає розуміти структуру об'єкту чи асамбляжу як таку, що конституїрована зв'язками між актуалізованими здібностями (або локальними маніфестаціями у термінах Брайанта). Така стратегія повертає дослідження до Латура, адже зв'язки між актуалізованими здібностями і є актор-мережею. Відповідно, агентність об'єкту, за Деланда, варто шукати не у віртуальній організації сил, а у актуальній мережі задієних елементів (хоча існування самих елементів не можна звести до мережі, як у Латура). Відтак, незважаючи на те, що Деланда справді надає простір для агентності цілого, цей простір неunikно повертає його до інтеракцій елементів. Брайант же «заповнює» цей простір структурою, котру радикально неможливо звести до актуальних елементів, структурою, котру, як він помічає, можна «виводити» (*infer*), радше ніж описувати в процесі дослідження (2011, с. 111). Замість обирати один з полюсів опозиції інтеріорності і екстеріорності, Брайант створює два різних плани, на яких розташовує ці відносини. Структура безумовно конститує свої елементи, але елементи не дорівнюють сутностям. Щось може бути автономною сутністю і елементом структури водночас. Це, умовно кажучи, два плани існування з різним характером відносин.

2.3.2. Операційна закритість

Порівняно з Деланда і Латуром, ще одною відмінністю брайантівської онтології є взятє з теорії систем Нікласа Лумана поняття операційної закритості

(operational closure). Операційна закритість об'єкту виводиться з екзо-відносин чи відносин екстеріорності, котрими поєднуються об'єкти. Однак, на відміну від латурівського медіатора (це поняття онтологія Брайанта також включає), концептуальний апарат Лумана дає можливість детально розгорнути власне процес «перекладу». Операційна закритість означає, що об'єкт *селективно* відкритий до «навколишнього середовища» (2011, с. 140). Розрізнення, які застосовує об'єкт, можуть бути абсолютно індиферентними до певних речей, розташованих нібито «об'єктивно» в навколишньому середовищі. Наприклад, психічному об'єкту «людина» нема різниці, *які саме* бактерії знаходяться в цю секунду на руці, на відміну від самих бактерій, які очевидно реєструють певні взаємодії одна з одною. Або: для води індиферентно, якої форми і розміру камінь буде в річці, в якій вона тече, але для людини це може бути цілком релевантно, адже об камінь можна, наприклад, поранитися. Відповідно, для Брайанта у кожного об'єкта є власне навколишнє середовище, таке, котре є релевантним відповідно до розрізень, що робить об'єкт. І, як зрозуміло з прикладів, мова не йде про якесь «суб'єктивне бачення».

Операційна закритість означає, що одні об'єкти лише пертурбують інші, вони стають тригерами чи каталізом зміни стану системи чи об'єкту. Інформація, котра є результатом пертурбації, генерується всередині пертурбованого об'єкта, вона не є «переданою» одним об'єктом іншому. Одна й та сама пертурбація може призвести до абсолютно різних наслідків, якщо пертурбовувати різні об'єкти. Водночас, хоча об'єкти генерують інформацію-результат пертурбації, сама пертурбація здійснюється іншими об'єктами. Відтак, брайантівська онтологія може розширити розуміння «трансформацій», що властиві медіаторам. Як було зазначено в минулому розділі, можна припустити, що медіатори функціонують як медіатори за рахунок нелінійної і статистичної каузальності відносин в асамбляжах. До цього можна додати, що нелінійна і статистична каузальності є властивими цим відносинам, оскільки медіатору (чи об'єкту) властива селективна відкритість до «навколишнього середовища», котре лише *пертурбує* медіатор, що призводить до обирання станів

системи (чи медіатора) відповідно до процесів внутрішньої генерації інформації. Це дозволяє ставити принаймні два пов'язаних емпіричних питання в дослідженнях: які розрізнення застосовує об'єкт чи актор до свого «навколишнього середовища», і з чого воно складається *для об'єкту*? Це дозволяє уникнути потенційної пастки акторно-мережевої теорії – безкінечного переліку задіяних акторів – адже брайантівська онтологія не дозволяє виходити з де-факто безкінечних зв'язків об'єкта з «навколишнім середовищем». Натомість справді задіяними є лише ті актори, які *пертурбують об'єкт відповідно до розрізень, що є релевантними для об'єкту*.

Отже, онтологія Леві Брайанта пропонує об'єктно-орієнтовану перспективу на організацію соціального. На відміну від Латура і Деланда, Брайант не обмежується актуальністю і закликає досліджувати віртуальну структуру об'єкту, його топологічний простір за допомогою зміни контекстів, в яких знаходиться об'єкт. Окрім того, Брайант пропонує розвести плани, в яких реалізуються екзо- і ендо відносини, замість привілеювання одного з вимірів. Для Брайанта цілком можливе існування чогось як елемента структури, організованої ендо-відносинами, і як окремого, автономного об'єкту. Врешті, поняття операційної закритості об'єкту, селективної відкритості і пертурбації допомагають деталізувати онтологічний устрій медіатора. Відтак фінальне визначення брайантівського об'єкту може бути таким: *«Об'єкт з'являється тоді, коли екзо-відносини між іншими об'єктами спромоглися створити операційну закритість таким чином, що їхній агрегат чи множинність здатна сприймати (encounter) пертурбації як інформацію в термінах її власної ендо-консистентності»* (2011, с. 273).

2.4. Віталістичний матеріалізм Джейн Беннетт

Джейн Беннетт є представницею нового матеріалізму, філософської течії, що розвивається паралельно об'єктно-орієнтованій онтології, пропонуючи в дечому схожі, а в дечому відмінні концептуалізації матеріальної агентності. Беннетт у своїй книжці «Пульсуюча матерія: політична екологія речей» (2018) не прагне

запропонувати онтологію як структуровану систему пропозицій про те, як функціонує світ. Радше, вона намагається прослідкувати різноманітність втілень матеріальної агентності, «рече-сили» через розгляд емпіричних кейсів (наприклад, аварія електромережі) і концептів, що пропонували певні філософи, близькі погляду Беннетт – віталістичному матеріалізму. В цьому підрозділі розглянуто її розуміння матерії як процесуальної, а також її наголос на конфліктних аспектах функціонування асамбляжів.

2.4.1. Процесуальність і потік

Віталістичний матеріалізм, за Беннетт, прагне вказати на «вітальну силу матерії» (Беннетт, 2018, с. 19), відкинувши розуміння матерії як механістичної пасивності, що підкорена лінійній каузальності. Безумовно, інші теоретики, вже розглянуті в цьому розділі, також відкидають пасивність матеріальних акторів і детермінізм лінійної каузальності. Сама Беннетт досить часто посилається на Латура і Деланда. Однак її матеріалізм має дуже специфічні риси, що виходять за межі, а в дечому і відкрито протирічать акторно-мережевій теорії, теорії асамбляжів та онтикології.

По-перше, Беннетт не розуміє агентність матерії в термінах дискретних об'єктів. Для неї агентність і вітальність варто шукати не у оформленому, окремому, «операційно закритому» об'єкті. Навпаки, агентність матерії проявляється радше у онтологічно до-об'єктному, процесуальному ключі. На прикладі формування кристалів вона показує, що вітальність матерії варто шукати там, де кордони об'єктів стають пористими, там, де показує себе невизначеність. Водночас, Беннетт не стверджує, що окремих об'єктів чи тіл, в її термінології, не існує. Потік чи сила матеріальної агентності онтологічно, *а не темпорально* первинні порівняно з дискретними об'єктами, і «рече-сила» нікуди не дівається з окремих об'єктів, водночас залишаючись єдиною плюрипотентною субстанцією, що пронизує органічні і неорганічні тіла. Сила матеріальності ніколи не співпадає з окремим об'єктом, це дооб'єктна віртуальність (2018, с. 81). Втім, кожне тіло має власну конфігурацію таких сил, віталістична матерія – це не єдність чи чиста субстанція, а

радше саме розрізнення вітальностей у взаємовпливах, що проходять через тіло. Це інтенсивна, а не екстенсивна множинність (2018, с. 99).

2.4.2. Конфліктні асамбляжі

По-друге, тіла, котрі мають «конатус» - тенденцію до самовідтворення, *підсилюють* себе за допомогою входження в асамбляжі. Для Беннетт «зустріч» тіла з іншими тілами просто необхідна, оскільки вони мають «творчо» компенсувати попередні зустрічі. Тобто, тіло-асамбляж не є закритим, навпаки: воно конститутивно відкрите Іншому задля самозбереження. Окрім того, на відміну від Деланда, де детериторіалізація чи ретериторіалізація слугують радше для дескрипції емпіричних процесів всередині асамбляжу, Беннетт наголошує на конститутивній нестабільності асамбляжу: «постійну присутність енергій, що руйнують її зсередини», адже в асамбляжі «різноманітні афекти і тіла перетинають дорогу одне одному» (2018, с. 49). Наміри навіть однієї людини постійно конфліктують і вступають в союз із іншими намірами, афектують і афектуються (2018, с.57). Конативні тіла конфліктують між собою всередині людського тіла (2018, с. 65). Всередині самого асамбляжу елементи можуть змінювати відносини один з одним, а також змінюватися зсередини незалежно від інших елементів. Окрім того, певне тіло може зайняти позицію «конвертора асамбляжу», коли це тіло чи елемент стає ключовим для трансформації чи переходу одного асамбляжа в інший (2018, с. 68). Врешті, для Беннетт асамбляжі можуть складатися з дуже гетерогенних елементів, а елементи можуть переходити один в інший. Наприклад, асамбляж, де людина їсть моркву, відбувається як «штовханина і потік, що змінюються седиментацією і субстантивацією», адже морква в ньому втрачає когерентність (2018, с.75).

Це призводить до того, що причинність стає неясною. Агентність віталістичної матерії проявляється не через причину, що контролює свої наслідки, а через витік – гетерономний розпорядник сил (2018, с. 59). Наслідки дії часто є незалежними від намірів, цілей чи характеристик суб'єкта чи об'єкта (2018, с.53).

Асамбляж є нелінійною системою, де причини резонують з наслідками, а додавання незначної причини може призвести до величезних наслідків (2018, с. 68).

Втім, асамбляж все одно втримується від розпаду, в тому числі завдяки властивості вітального імпульсу «вільно» обирати з-поміж віртуальних опцій реакції на подразнення. Реакція елементів асамбляжу на подразнення відбувається «зкоординовано», і вітальність матерії майже чудом втримує зв'язність асамбляжу. Фактично, саме реакція на «проблему» і є те, що генерує асамбляж – саме так Беннет пропонує розуміти демократію (2018, с. 132).

Отже, віталістичний матеріалізм Беннетт, порівняно з попередньо розглянутими підходами, проблематизує питання «кордонів» в асамбляжах. Цей матеріалізм дозволяє розглядати трансформації і розчинення, пористість кордонів і дестабілізації асамбляжів зсередини. Окрім того, поняття конвертору асамбляжу закликає шукати саме такі «перехідні» і трансформативні точки в процесуальному становленні асамбляжів.

2.5. Агентний реалізм Карен Барад

Карен Барад є ще одною представницею нового матеріалізму. Спираючись на квантову фізику (за освітою вона є теоретичною фізикинею), і на теорії Фуко і Батлер, вона досить радикально переформатовує поняття матеріальності. Як і для Джейн Беннет, для Барад важливо наголошувати на динамічності і процесуальності матерії. Однак Барад не вважає, що для цього необхідно звертатися до ресурсів віталізму, адже її агентний реалізм підважує саму можливість онтологічного постулювання «живої» матерії на противагу «мертвій», пасивній. Окрім того, для Барад важливі поєднання матеріального і дискурсивного, а не фокус на матеріальності *на противагу* дискурсивності. Фактично, її онтологія зшиває матеріальність і дискурсивність в один план матеріально-дискурсивних практик, стверджуючи, що аналіз не може бути якісним без враховування обох факторів. Для Барад важливі декілька ключових понять, які дозволяють зрозуміти, яким чином матеріальність і дискурсивність виробляють динамічний світ.

2.5.1. Інтра-акції

По-перше, це поняття інтра-акції. Інтра-акція, на відміну від інтеракції, не передбачає існування апріорно онтологічно відокремлених акторів. Натомість кордони тіл, їхні властивості та ідентичності встановлюються *після* здійснення інтра-акції (Барад, 2018, с. 13). Інтра-акція «вирішує» онтологічну невизначеність. Це поняття радикальніше, ніж здається. Інтра-акції онтологічно первинні будь-якому розрізненню, але це не робить первинною єдність, світ конструюється розрізненнями розрізнь. Це, наприклад, означає, що *самі розрізнення* між культурою і природою, наукою і соціальним, суб'єктом і об'єктом, причиною і наслідком *є результатом конкретних матеріально-дискурсивних інтра-акцій* (2018, с. 17). В цьому сенсі онтологія Барад дає можливість радикально історизувати абсолютно будь-яке розрізнення, включаючи розрізнення між матеріальним і дискурсивним. Але водночас це не означає, що розрізнь не існує чи вони «нереальні». Розрізнення це *саме те що існує*, але не є даним, а постійно перформується. Це радикальна відмінність від Латура, Деланда чи Брайанта, адже для них окремі об'єкти (актанти, асамбляжі) *вже існують*, це точка відліку аналізу. Жодна з цих онтологій не може надати концептуальний апарат для окреслення механізмів взаємної генерації відокремлених об'єктів, висвітлити генеалогію їх відокремлення і нюанси спів-конституювання їх властивостей.

2.5.2. Апарати

Поняття апарату Барад уточнює і розвиває поняття інтра-акцій. Вона запозичує цей концепт у фізика Нільса Бора і модифікує його. Для Бора йшлося передусім про статус інструменту фізичного дослідження. Він стверджував, що апарат – це специфічна матеріальна установка, що надає сенс одним поняттям і виключає інші. Апарат є локальними фізичними умовами, що обмежують і уможливають пізнавальні практики, як-то концептуалізація чи вимір. Найголовніше тут те, *що апарати виробляють феномени і є їх частинами*. Апарат

не є просто фіксацією незалежної реальності, апарат виробляє розрізнення між суб'єктом і об'єктом дослідження, відокремлюючи об'єкт певних пізнавальних практик всередині феномену. Вкрай важливо вказати, що мова не йде про щось випадкове, і тим більше не про якусь людську фантазію: *«Лінія поділу між суб'єктом і об'єктом нестабільна, але як тільки відбувається розрив (реалізується конкретна практика), ідентифікація стає не випадковою, а в дійсності матеріально заданою і визначеною для даної практики»* (2018, с. 31).

На прикладі того, як звичайна сигарета (і схильність чоловіків їх курити) випадково допомогла зробити значне фізичне відкриття, Барад показує проникність кордонів апарату пізнання. Але, на відміну від акторно-мережевої теорії, котра просто закликає шукати актантів, теорія Барад закликає ретельно відслідковувати, *яким чином* встановлюється розрізнення між суб'єктом і об'єктом, людським і нелюдським, чоловічим і жіночим і т.д в кожній конкретній, специфічній матеріально-дискурсивній інтра-акції. *«Апарати не є збірками людей і не-людей: це незамкнуті практики, що включають динамічні інтра-акції людей і не-людей, де диференційне конституювання людського і не-людського позначає конкретні феномени, що самі по собі включені в динаміку інтра-активного»* (2018, с. 51). Окрім того, будь-яка інтра-акція передбачає виключення певних можливостей (що часто є етичним питанням), але водночас виключення і конкретна конфігурація ніколи не залишаються незмінними, реконфігуруючись з новими інтра-акціями.

Як і інші теоретики і теоретикіні, розглянуті в цій роботі, Барад звертає увагу і на каузальність. Для неї діяльність апарату полягає не у детерміністичній дії причини на наслідок. Натомість мова йде про прокреслювання кордону між апаратом і об'єктом дослідження, де один з них встановлюється як «причина», а другий як «наслідок». Знову ж таки, це не значить, що причин і наслідків не буває, але вказує на те, що дослідни_ці ніколи не мають вважати очевидними ці розрізнення. Відслідковування практик розрізнення причин і наслідків у соціологічному дослідженні, ймовірно, може бути вкрай цікавим полем для соціології.

2.6. Реалістські, матеріалістичні і об'єктно-орієнтовані онтології у соціологічних дослідженнях

Яким чином виокремлені у наведених теоріях аспекти агентності можуть на практиці бути використані у соціологічних дослідженнях? Акторно-мережева теорія є відомим і відносно поширеним, мабуть вже майже класичним питомо соціологічним підходом. Дослідження в рамках цього фреймворку проводяться і в інших дисциплінах, від політології до інформаційних технологій і історії. В Україні акторно-мережевих досліджень небагато, і ті, що вдалося знайти, здебільшого присвячені теоретичному аналізу цього підходу. Це, наприклад, тексти Дейнеки (2017), Кононової (2014) та Солодька (2014). Однак акторно-мережева теорія як така угрунтована в емпіриці. До прикладу можна навести чи не найвідоміші класичні дослідження в рамках акторно-мережевого підходу - дослідження популяції морських гребінців Каллона (1984) і дослідження “пастеризації” Франції Латура (1993). В цілому, будь-який аналіз, що прагне врахувати матеріальну агентність окремих актантів, може застосовувати акторно-мережеву теорію для пояснення таких мереж як, наприклад, організації.

Теорія Мануеля Деланди розглядалася українськими дослідницями і дослідниками в контексті постгуманізму (Шимчишин, 2013) чи спекулятивного реалізму (Корчевний, 2020). Ця теорія, як потенційно продуктивна, але не настільки відома альтернатива акторно-мережевій теорії, може стати гарним путівником для складних мультирівневих аналізів соціальних реальностей як гетерогенних асамбляжей, компоненти яких поєднані відносинами екстеріорності. Порівняно з акторно-мережевою теорією у версії Латура, концептуальний апарат Деланда пропонує також і досить унікальний фокус – на паралельному нерівномірному розвитку в часі кожного з поєднаних асамбляжей різного розміру. Сам Деланда велику частину своїх робіт присвячує розгляду саме емпіричних випадків – організацій і міст, де його категорії отримують потужну емпіричну реалізацію.

Теорія Леві Брайанта може стати в нагоді тим соціологам, котрі прагнули б досліджувати об'єкти глибинно, в тому числі фокусуючись на механізмах «операційної закритості» об'єктів, пертурбаціях і селективній відкритості об'єктів. Яким чином, наприклад, можна було б розуміти (проблемні) взаємодії між окремими державними інституціями, використовуючи такий підхід?

Підходи ж Джейн Беннет і Карен Барад, ймовірно, можуть бути в нагоді тим, хто прагне продовжити і поглибити критичні інтуїції постструктуралістських підходів через звернення до матеріальної, інтра-активної організації розрізень, тих виключень і виключень, що вони генерують.

Отже, концепти агентності у реалістських, матеріалістичних і об'єктно-орієнтованих соціальних онтологіях мають чимало спільних і відмінних рис. Спільна рамка всіх наведених теоретиків і теоретиків полягає у відмові від концептуалізації агентності як рефлексивної, людської властивості. Окрім того, наведені підходи проблематизують лінійну, детерміністичну казуальність. Врешті, вони відходять від «суспільства» і конструюють інакші способи осмислення взаємозв'язків між елементами.

Ключові розрізнення полягають, по-перше, у континуумі «окремий елемент – процес», де нові матеріалістичні підходи наголошують на процесуальному становленні матерії і агентності, а теорія асамбляжів, акторно-мережева теорія і онтикнологія – на вже конституйованих акторах. По-друге, різниця полягає у вимірі віртуального – онтикнологія і віталістичний матеріалізм приділяють цьому виміру увагу, в той час як акторно-мережева теорія відкрито його заперечує, а теорія асамбляжів і агентний реалізм практично не теоретизують. По-третє, в рамках деяких теорій операція виключення і обмеження експліцитно теоретизується як конститутивна (агентний реалізм та онтикнологія), в той час як в інших залишається периферійною точкою аналізу (акторно-мережева теорія чи віталістичний матеріалізм).

ВИСНОВКИ

Отже, концепти агентності в класичних соціологічних теоріях можна віднести до макроредукціоністських та мікроредукціоністських. До першої групи можна зарахувати функціоналізм і марксизм. Функціоналізм, незважаючи на окремі важливі розробки, в цілому тяжів до визначення агентності в термінах виконання ролей в організаціях і інституціях, і розгляду індивіда як елемента структури. У марксизмі, натомість, агентність розглядалася, з одного боку, як детермінована економічними структурами, і з іншого боку – як визначена ідеологічним домінуванням. У другому випадку шлях до звільнення полягав в усвідомленні класового інтересу, тобто, зміною однієї детермінації на іншу.

До мікроредукціонізму можна зарахувати етнометодологію, що де-факто зводила структурні аспекти до ефектів повсякденних інтеракцій. Соціальний конструктивізм Бергера і Лукмана – основна мішень критики сучасних теоретиків і теоретикинь – також виводив агентність з повсякденних взаємодій, хоча і говорив про певні властивості структурних елементів, зокрема соціальний контроль. Водночас всі розглянуті концепти агентності розглядали агентність як щось, що належить виключно людині, а структуру – або як обмеження, або як бекграунд, що уможлиблює відносно вільну людську дію, або як і те, і те водночас. Сучасні теоретики і теоретикині адресували проблемність такого погляду через, з одного боку, детальний аналіз агентності нелюдських акторів, об'єктів, інтра-акцій чи досуб'єктних матеріальних потоків, і, з іншого боку, проблематизацію понять «суспільства» і «структури» як моделей розуміння взаємозв'язків між елементами, що складаються в «соціальне».

Концепти агентності в реалістських, матеріалістичних і об'єктно-орієнтованих онтологіях мають декілька спільних рис. По-перше, всі вони, більшою чи меншою мірою, відходять від розуміння агентності як виключно людської властивості. По-друге, вони відходять від концепта «суспільства» і пропонують інші способи розуміння поєднань елементів. По-третє, вони проблематизують ідею лінійної

каузальності і пропонують альтернативні способи розуміння взаємодій між агентностями.

Акторно-мережева теорія пропонує горизонтальний план, що складається з взаємодій актор-мереж. Актор-мережева агентність реалізується через дію медіаторів – тих, хто не просто пасивно «переносить» дію інших, а трансформує її. Актором може бути будь-що, від ідеї до стола, важливо лише те, як актор діє на інших. Водночас, агентність актор-мережі темпорально і просторово делокалізована: ніколи до кінця не зрозуміло, скільки акторів залучені в дію кожного окремого актора, де вони розташовані і в якому часі. Виток агентності проблематизується. Відтак, ключове питання, що ставить акторно-мережева теорія, таке: «Хто і як задіяні в формуванні наслідків?». Водночас, акторно-мережева теорія не враховує *потенціальних* дієвостей акторів, виключаючи неактивні в актуальності, але потенційно можливі наслідки подій. Для акторно-мережевої теорії, якщо щось в певний момент не діє, його не існує, актор редукується до конкретної дії в мережі. Окрім того, акторно-мережева теорія відштовхується від окремо існуючих акторів, випускаючи з уваги агентність, що призводить до диференційного конституювання кордонів цих акторів. Врешті, акторно-мережева теорія недооцінює і не теоретизує достатньо агентність цілого як таку, що не редукується до агентності частин, агентності інших акторів. Емпіричне використання акторно-мережевої теорії в Україні залишається досить обмеженим, незважаючи на орієнтованість цього підходу на практику. Акторно-мережева теорія фактично може бути використана в будь-якому дослідженні, що хоче врахувати матеріальні агентності в конструюванні соціального.

Теорія асамбляжів, по-перше, уникає редукції агентності асамбляжу до агентності його елементів. Асамбляж – це гетерогенне поєднання елементів, пов'язаних відносинами екстеріорності. Не індивідуальні властивості елементів, а здатності, що виробляються у взаємодії між елементами асамбляжу, складають його структуру як емерджентного цілого. Підхід Деланда також дозволяє відслідковувати територіалізацію і детериторіалізацію як процеси генерації стабільних і не дуже

асамбляжів. Окрім того, Деланда підважує конвенційне розуміння поняття експресивності, наголошуючи, що матеріальні елементи можуть грати не тільки роль підмурку чи бар'єру соціальної дії, а ще й виражати *свою власну* (а не культурно надписану) ідентичність. Врешті, підхід Деланда надійно блокує детермінізм, потенційно підсилюючи поняття медіатора за рахунок введення нелінійної та статистичної каузальності як властивостей відносин всередині ассамбляжу і між ассамбляжами. Теорія ассамбляжів є менш відомою за акторно-мережеву теорію, і практично невідомою в Україні за межами філософського дискурсу. Цей підхід може бути вкрай корисним для дослідження паралельних темпоральних розгортань і взаємодій мікро – і макроассамбляжів, наприклад, організацій і міст, за допомогою розгляду певної події одразу на декількох рівнях.

Об'єкт Леві Брайанта пропонує, ймовірно, найбільш розгорнуту концептуалізацію онтологічних властивостей емерджентного цілого. Вилученість об'єкту уникає редукції до відносин, а його агентність розташовується одразу на двох планах: актуальному і віртуальному. Концепт віртуальної топологічної структури сил дає можливість картографувати *можливості* об'єкту залежно від різних режимів атракції, а поняття «операційної закритості» - досліджувати способи організації селективних розрізень, що формують індивідуальне «навколишнє середовище» для об'єкта. Врешті, окремий брайантівський об'єкт можна аналітично вирізнити з поміж мережі інших об'єктів чи ассамбляжів саме за рахунок операційної закритості, що створює здатність перетворювати пертурбацію в інформацію в термінах специфічних розрізень, властивих внутрішній структурі об'єкту. Це дозволяє уникнути потенційної проблеми безкінечної мережі акторів. Онтологія Брайанта надає концептуальні ресурси для фокусування на реакціях об'єктів на інші об'єкти, і на тому, як ці об'єкти фреймують своє «навколишнє середовище». Цей підхід може бути корисним в дослідженні взаємодій між організаціями, приміром, між окремими міністерствами, між донорами і реципієнтами тощо.

Віталістичний матеріалізм Джейн Беннет пропонує бачити агентність як онтологічно попередню окремим акторам чи навіть актор-мережам. Процесуальна,

флюїдна агентність Беннет привертає увагу до невизначеності і проблематичності кордонів об'єктів чи акторів, на розчиненні і переходах одного в інше. Її підхід пропонує поглянути на кордони між тілами і об'єктами як потенційний об'єкт дослідження. Окрім того, Беннет наголошує на конфліктності асамбляжу, постійній присутності загрози дезінтеграції асамбляжу, адже кожен елемент має значну автономію всередині асамбляжу і може рухатися траєкторіями, загрозливими для цілого. Врешті, Беннет вводить поняття «конвертору асамбляжу» - специфічної структурної позиції елемента, що забезпечує перехід і трансформацію одного асамбляжу в інший.

Карен Барад також бачить агентність як онтологічно попередню окремим акторам, однак вона пропонує конкретний концепт, що охоплює момент формування кордонів між акторами, між суб'єктами і об'єктами, формування будь-якого розрізнення взагалі. Інтра-акція – взаємодія, де елементи не існують попередньо до взаємодії, привертає увагу до генеалогічного конституювання окремих сутностей. Барад може допомогти дослідникам і дослідницям отримати відповіді на питання про те, яким чином певні розрізнення матеріально і дискурсивно встановлюються через конкретні практики. За допомогою яких апаратів встановлюються кордони між сутностями, між людським і нелюдським, між причиною і наслідком, між чоловіком і жінкою, між природою і культурою? Ці реальні, матеріальні розрізнення мають свою історію в минулому і теперішньому, і соціологія може допомогти емпірично прослідкувати їх встановлення, посиливши можливості для змін.

На підставі проведеного аналізу можна також окреслити спектр майбутніх теоретичних розробок. Зокрема, перспективним може бути дослідження переплетення афективного виміру агентності (Массумі, Берлан, Ахмед) з вимірами, на яких фокусуються теоретики і теоретикіні, розглянуті в цьому тексті. Справді, теоретизації афекту, ймовірно, можуть продуктивно поєднуватися (і існувати в стані продуктивної незгоди) з об'єктно-орієнтованими, акторно-мережевими і особливо матеріалістичними перспективами. З одного боку, ці підходи поділяють увагу до

імперсонального, нелінгвістичного і досуб'єктивного як важливих конститутивних елементів соціального. З іншого боку, афекти мають власну логіку, котру не можна зводити до рівня матеріальних інтра-акцій чи об'єктних взаємодій. Окрім того, багатообіцяючим може бути перехід від критики лінгвоцентризму до спроб детально охарактеризувати позицію мови, і особливо знаковості у співконструюванні природокультур. Семіотична організація має стосунок не лише до людської мови, і такі дисципліни як зоосеміотика і біосеміотика можуть допомогти створити потужні інструментарії для осмислення просторів співіснування людського і нелюдського, котрі є неунікно соціальними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Альтюссер, Л (2006). *За Маркса* (пер. з франц. А Денежкіна), Москва: Праксис.
- Артюх, В (2018, жовтень 19). Грамші в соціальних науках: антропологія. *Спільне: журнал соціальної критики*. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/gramshianski-temi-v-socialnih-naukah-gramshidlya-antropologiv/>
- Барад, К (2018), Агентный реализм. Как материально-дискурсивные практики обретают значимость. Крамар М., Саркісов К (Ред.). *Опыты нечеловеческого гостеприимства: Антология*. Москва: V-A-C press.
- Беннетт, Д (2018). *Пульсирующая материя: Политическая экология вещей* (пер. з англ.. А. Саркісьянца), Пермь: Гіле Пресс.
- Бергер, П., Лукман, Т., (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. (пер. з англ. Е. Руткевич), Москва: Медіум
- Гарфінкель, Г (2007). *Исследования по этнометодологии*. (пер. з англ З. Замчук, Н. Макарової, Е. Трифонової), СпБ: Питер
- Дейнека, А (2017). Стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки 1* (32), с. 60-77. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apssp_2017_1_10.pdf
- Кононова, Я (2014). Антропологія сучасності Бруно Латура. *Культура і сучасність 2* (2014), с. 42-48. Retrieved from: <http://journals.uran.ua/kis/article/view/147134>

- Корчевний, В (2020). Спекулятивний реалізм у контексті сучасної філософської думки. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 6, с. 68-80. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=NaUKMAfr_2020_6_9
- Мілосердов, В (2020). Covid-19 як соціальний актор у наративі соціальних медіа МОЗ України. *eKMAIR*. Retrieved from: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/18388>
- Осипчук (2015). Структура, агентність та соціальна система в теорії структуризації Ентоні Гідденса. *Грані*, 12 (1), 74-79. Retrieved from: https://scholar.google.com.ua/citations?user=2adlDjoAAAAJ&hl=uk#d=gs_md_cita-d&u=%2Fcitations%3Fview_op%3Dview_citation%26hl%3Duk%26user%3D2adlDjoAAAAJ%26citation_for_view%3D2adlDjoAAAAJ%3AUebtZRa9Y70C%26tzom%3D-180
- Солодько, С (2013). Природа агентності в акторно-мережевій теорії Бруно Латура. *Соціальні виміри суспільства*, 5 (2013), с. 102-111. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=svs_2013_5_9
- Шимчишин, М (2013). Парадигми та виміри постгуманізму. *Сучасні літературознавчі студії*, 10 (2013), с. 484-492. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=SlS_2013_10_47

- Borland, Elizabeth (2008). *Class consciousness*. In Parrillo, Vincent N. (ed.). *Encyclopedia of social problems, Volume 1*. SAGE.
- Bryant, L. R. (2011). *The Democracy of Objects*. Open Humanities Press.
- Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The sociological review*, 196-233.
- DeLanda, M. (2006). *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity* (Annotated ed.). Continuum
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage Theory (Speculative Realism)* (1st ed.). Edinburgh University Press.
- Derrida, J., & Spivak, G. C. (1998). *Of Grammatology* (Corrected ed.). Johns Hopkins University Press.
- Garfinkel, H., & Rawls, A. W. (2002). *Ethnomethodology's Program: Working Out Durkheim's Aphorism (Legacies of Social Thought Series)*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Goralnik, L., Nelson, M. (2012). Anthropocentrism. In: Chadwick, R. (Eds). *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd ed. San Diego: Elsevier.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory (Clarendon Lectures in Management Studies)* (1st ed.). Oxford University Press.
- Latour, B. (1993). *The Pasteurization of France*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Macionis, J. J. (2011). *Sociology (Paperback version) (14th Edition)* (14th ed.). Pearson.
- Marks, S. R. (1974). Durkheim's Theory of Anomie. *American Journal of Sociology*, 80(2), 329–363. <https://doi.org/10.1086/225803>
- Ormerod, R. (2019). The history and ideas of sociological functionalism: Talcott Parsons, modern sociological theory, and the relevance for OR. *Journal of the*

Operational Research Society, 71(12), 1873–1899.

<https://doi.org/10.1080/01605682.2019.1640590>

Pillay R. (2019) Ethnomethodology. In: *Liamputtong P. (eds) Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Springer, Singapore.

https://doi.org/10.1007/978-981-10-5251-4_68

Spivak, G. C. (2003). Can the Subaltern Speak? *Die Philosophin*, 14(27), 42–58.

<https://doi.org/10.5840/philosophin200314275>

Stones, R. (2015). Structure and Agency. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*.

Published. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss293.pub2>